

*Момчило Суботић**

Институт за политичке студије, Београд

ВЕЛИКА СРБИЈА 1888-1926 ИСТОРИОГРАФСКА АНАЛИЗА ЛИСТОВА ВЕЛИКА СРБИЈА

Пред читаоцима је још једна у низу књига др Николе Жутића, заснована на богатој архивској грађи, садржаној пре свега у листу *Велика Србија*, на стенографским белешкама, као и на историографским радовима наших истакнутих историчара, те на ауторовим бројним радовима из ове проблематике. Књигу од 320 страна, формата А 5, Жутић је написао разумљивим, јасним и разветлим језиком и стилем, маниром врсног познаваоца историјских и политичких идеја, процеса и односа. Он своје научне резултате исказује отворено са изразитим смислом да препозна и актуелизује историјски феномен дугог трајања.

* Научни саветник

То такође говори о Жутићевој историографској обавештености и компетентности. Поред уводних напомена, аутор је књигу поделио у три поглавља: *Идеје и идеолози Велике Србије*; *Листови Велика Србија 1888-1918*; *Српска странка и лист Велика Србија 1919-1926*, а на крају студије налазе се поговор, регистар личних имена и белешка о аутору.

Иако је аутор у поднаслову написао: *Историографска анализа листова Велика Србија*, он је презентовао веома садржајан и занимљив увод за ову своју студију. Већ у уводним напоменама актуелизовао је назначену тему, расправљајући о оптужбама за великосрпство које су упућене Српској академији наука и уметности, а затим је прешао на темат о идејама и идеолозима Велике Србије у историјском трајању. Научно оправдање за објављивање ове књиге произлази из чињенице да ова тема није наилазила на повољан одјек у српским државним, научним у културним институцијама. Наиме, у негативном контексту великосрпство су експлоатисали Ватикан и хабсбуршки државотворци, а затим и европски ревизионисти окупљени око фашистичке Италије, Коминтерне и комуниста, затим нацисти, а у најновије време и западне неолибералне демократије предвођене САД-ом. За „великосрпство“ је оптуживана и „мала“ Република Србија у монтираним процесима који се воде у Хашком трибуналу, са основном оптужбом да је српска политика изазвала ратове на територији бивше Југославије због стварања „Велике Србије“. (5)

У овој студији је извршена реконструкција и анализа чланака, прилога, критика и полемика објављиваних у листовима Краљевине Србије и Краљевине СХС, који су носили наслов *Велика Србија*. У текстовима ових листова провлачи се идеја ослобађања српског народа и стварања уједињених српских земаља, и то кроз разне епохе у којима су листови излазили: од краја 19. века (1888-1893), од почетка 20. века (1903), уочи и током Првог светског рата (1914-1918) и у епохи Краљевине СХС (1921-1926).

Чланци, критике, полемике објављени у листовима *Велика Србија* од 1888. до 1926. изузетно су актуелни и за данашњу незавидну геополитичку позицију и политичко стање српских земаља...

Идеју Велике Србије, као ослободилачку интегративну идеју српске либералне идеолошке и политичке елите компромитовали су у другој половини 19. и почетком 20. века хабсбуршка Аустрија и Ватикан, а колико је наметнута мантра о великосрпству и српском хегемонизму утицала на српску друштвену и политичку

елиту говори и чињеница да је САНУ одбила 2003. године да објави зборник са научног скупа под насловом *Велика Србија – истине, заблуде и злоупотребе*, под изговором да је тема „врућа“ и да још није време. На срећу, зборник је објављен у „приватном“ аранжману (заслугом америчке Српкиње Радмиле Милентијевић) у издању Српске књижевне задруге.

Бројни су докази о историјској утемељености идеје *Велике Србије* које нам презентује Жутић, почев од немањихког периода и краља Драгутина, његових територија на простору данашње Босне, те родбинских веза са династијом Котроманића. У време Великог бечког рата 1683-1699, гроф Ђорђе Бранковић развијао је родољубива осећања и подстицао ослободилачке тежње на успостављању уједињене српске државе, новог српског деспотства, створивши први политички програм свесрпског уједињења у српском Илирику. Због развијања „прве опасне идеје великосрпства“ гроф Ђорђе Бранковић је 1689. затворен у тамницу (у Хебу) из које није ни изашао, све до смрти 1711. Године. Његове „Хронике“ постале су незаобилазан извор историјских чињеница за доцнија истраживања и писања историјских дела. У међувремену Срби су добили своју прву штампану историју (Павле Јулинац, 1765), своје српско грбословље (Хрестивој Жефаровић, 1741), први часопис (Захарије Орфелин, 1768) и знатан број уџбеника.

С разлогом Жутић приписује Доситеју Обрадовићу језичко-етничко „великосрпство“ (пре Вука је изнео тезу о Србима три вере- православне, римокатоличке и мухамеданске), као и Сави Поповићу Текелији, првом српском доктору права, који је од Наполеона I (1804) и аустријског цара Франца I (1805) тражио успостављање Илирске (српске) краљевине која би обухватала српске земље Балкана и Паноније. Сличне идеје имао је митрополит карловачки Стефан Стратимировић и владика бачки Јован Јовановић, те игуман пивског манастира Арсеније Гаговић, који су од руског цара тражили успостављање Славено сербског царства. Даље Жутић расправља на тему Гарашаниновог Начертанија и одлучујућем утицају Британаца (преко свог дипломатског агента у Србији Дејвида Уркварта) на српску политику половином 19. века. Ту је поменута улога Адама Чарторијског и његовог агента Фрање Заха у настанку Начертанија, који у ствари није био великосрпски пројекат, јер се односио на ослобођење и уједињење, Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе, те северне Албаније, нигде не помињући Славонију, Далмацију, Банат, Бачку, Срем, Барању... Историчар Батаковић говори о Начертанију као о про-

граму за уједињење Јужних Словена, а Љушић о српској држави са могућношћу да једног дана прерасте у јужнословенску државну заједницу. Жутић сматра да се овде радило искључиво српском националном програму. Аутор даље износи „великосрпске“ идеје Вука Караџића, приказујући његов *Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона* (1849, а затим рад „Срби сви и свуда“. Спољнополитичке тежње кнеза Михаила Обреновића (1860-1868) усмерене према српској Босни Жутић такође види као вид великосрпства, а његово пријатељевање са Штросмајером као наивност према прикривеном прозелити. Нарочито је чврсто утемељено „великосрпство“ Уједињене омладине српске 1866- 68. Њен идеолог и вођа био је Владимир Јовановић (отац Слободана Јовановића), а ту су још Светозар Милетић, Михаило Полит Десанчић, Владимир Поповић, Миша Димитријевић, Владан Ђорђевић, Нићифор Дучић. Према идејама УОС, уједињена српска држава обухватала би осим скоро формираних српских држава (Србије и Црне Горе), Босну и Херцеговину, те Стару Србију. Банат, Бачку и Срем из разумљивих разлога, ни Милетић ни Полит, као ни њихови партијски другови и следбеници, тада нису помињали. Жутић критикује ационалне идеје Светозара Марковића о Србији као социјалној држави, и његову магловиту идеју о балканском савезу општина- жупанија, држава.

Жутић даље расправља сучељавање две историографске школе: тзв аутохтонистичке, неоромантичарске (Пантелија Срећковић, Милош С. Милојевић) и новостворене критичке позитивистичке (архимандрит Иларион Руварац, Стојан Новаковић, Љубомир Кобачевић), и посматра их као сукоб „великосрпских“ и „малосрпских“ историчара.

Позивајући се на статистичке податке страних, углавном немачких и мађарских аутора, о језичко-етничкој структури становништва Жутић повлачи границу српске територијалне распрострањености. Према аустријској и мађарској статистици западне границе српских земаља симболично иду линијом Северна Истра (Перој) – Горски котар (Српске Моравице) – Жумбрак – Хрватско загорје.

Аутор у овом делу рада указује на настанак појма илирства и југословенства (половином 19. века), а затим на национални појам хрватства од краја 19. века, те истиче да су: „Сјеме будућег хрватства засијали српски мисионари римокатоличке вјере са подручја данашње Црне Горе који су фанатично мрзили браћу православне вјере, на примјер Вићентије Змајевић и Андрија Змајевић. Иако

су Змајевићи старином из Његуша, за апологете хрватства, који су махом били римокатолички свећеници, они су `значајна појава хрватске повијести`. (42) Затим истиче римокатоличке мисионаре у Босни и Херцеговини који су, на челу са врхбосанским надбискупом Јосипом Штадлером, увели хрватство у Босну. Жутић у овом делу указује на значај личности Божидара Петрановића који је покренуо *Српско-далматински магазин* (1836), те на плодан национални, културно-политички рад Бокелја Лазара Томановића, и нарочито Саве Бјелановића, уредника *Српског гласа*, од 1888 *Српског листа*, и водећег српског политичара у Далмацији. Аутор затим указује на један занимљив, и историчарима слабо познат, податак да је Драшко Поповић (пријатељ британског политичара Вилијама Гледстона) у Сплиту покренуо и издавао од 1883. до 1888. године српски лист *Драшков рабош* (први бројеви излазили ћирилицом). То је време када је у Београду 1888. покренут лист *Велика Србија*.

Као гласило „националних романтичара“ лист *Велика Србија* појавио се под уредништвом песника Стевана Владислава Каћанског, Србина „из прека“, који је рођен у Србобрану 1828. године. Његови преци добили су презиме по бачком селу Каћ, а били су досељеници из Херцеговине и презивали су се Владисављевић, отуда Владислав у имену првог уредника *Велике Србије*. Стеван Каћански је завршио гимназију у Сремским Карловцима и Сегедину, потом правне науке, учесник је револуције 1848, наредне 1849. године био је члан делегације која је у Бечу цару Францу Јозефу поднела народне молбе и захтеве. Разочаран учинком револуције, Каћански је наставио повучен и миран живот као професор гимназије, најпре у Београду, а од 1864. у Крагујевцу, где је предавао математику, физику, земљопис, немачки и латински језик. Био је дакле веома образован, те као таква личност није могао без јавног деловања; у Београду је најпре основао лист *Србска народност*, а затим у Крагујевцу удружење „Шумадија“. Песмом „Нејак сам“ поздравио је оснивање Уједињене омладине српске. Године 1870. враћа се на место професора у Београд, а 1873. покренуо је *Браник*, „лист за политику и народне интересе“. (46) Учествовао је у рату против Турака у чину мајора. Разочарале су га одлуке Берлинског конгреса, којима је- како је истицао Јован Цвијић- Србија постала „опкољена“ земља а Срби „ухапшен“ народ. „За неуредност“ у школи бива кажњен од свог бившег ученика Стојана Новаковића, министра просвете, одузимањем једномесечне плате и премештајем у трећу нижу гимназију да предаје немачки језик.

Милан Кашанин, његов биограф, је за Каћанског написао да је „целог живота позивао српски народ у ратове за ослобођење“ и био фанатични проповедник националне идеје свесрпског ослобођења и уједињења (47)... Први број листа *Велика Србија* изишао је на дан Светог Саве 14. јануара 1888. године. Каћански се у уводнику листа потписивао псеудонимом „Стари Бард“. Обреновићевске власти, одређене аустрофилски што је „Стари Бард“ у старту критиковао, већ у марту исте, 1888. године пензионисале су главног уредника *Велике Србије*. Али то није био крај његове активности на пропагирању нечега што није чинила официјелна државна политика, а то је уједињење српства. Нарочиту активност испољио је у полемици са бечким и пештанским оптужбама на рачун *Велике Србије*, тј. самог имена листа, као и политичких ставова редакције.

Није било теме на плану пре свега међународних односа о којима *Велика Србија* није писала. Уочљиво је да за време Стевана Каћанског, као и касније за време Владислава Каћанског, његовог сина и наследника у вођењу листа, питања унутрашње политике нису расправљана, то ће се десити у току уредништва Драгутина Илијћа, у првој декади 20. века. Иначе, *Велика Србија* је имала редовне рубрике везане за тему Словенства (Русије, Србије и Црне Горе, Чешке, Пољске, Словеније), затим Српства (везано за Црну Гору, Босну и Херцеговину Јужну Србију – Македонију, Стару Србију – Косово и Метохију, Далмацију, Славонију, Срем, Војводину). У листу је нарочито доминирала тема везана за окупирану Босну и Херцеговину. Оно што треба истаћи јесте да Велика Србија није имала иза себе никакву политичку организацију или странку, није била политичко оруђе ниједне политичке групације. Сам назив листа, уочава Каћански – „Велики Бард“, изазива тај велики страх: „Велика Србија“- ох (57)!

Интересантно је поменути полемику новинара *Велике Србије* са „аустријским“ православљем, тј. одлуком бечке владе да силом наметну за патријарха српског Германа Анђелића, „дипломираног мађарског адвоката“, који међу Србима није уживао велико поверење. С друге стране, након што је аустрофилска напредњачка струја 1880. године срушила националну владу Јована Ристића, напредњаци на челу са Миланом Пироћанцем предузели су 1881. енергични напад на цркву ради уклањања народног српског митрополита Михаила.

Због исмејавања „Тајне конвенције“ коју је Србија потписала са Аустроугарском „Стари Бард“ је утамничен у Пожаревцу, из затвора је изишао након шест месеци, али није променио своје по-

литичке ставове. И даље је заступао изразито русофилску оријентацију, проповедајући свесрпско ослобођење и уједињење (63).

Још нешто је занимљиво у политичким ставовима Стевана Каћанског. Наиме, у Србији – како је истицао – нема ниједног листа који стоји изнад политичких странака осим *Велике Србије*. То је, по његовом мишљењу, једини лист који заступа интересе великог Српства, и `не тиче се ни напредњака, ни либерала ни радикала, њој су сви равни`. У тексту „Политичка исповест Старог Барда“, с поносом истиче да се у Великој Србији никада није могло никакво `партизанство` пронаћи (69). Критиковао је ову појаву констатујући: „Ми смо с малим изнимкама партизани а не патриоти“ (72).

Стеван Каћански умире 1890, у 62. години живота. Наслеђује га Владислав Каћански који наставља уређивачку политику свог оца, такође осуђујући страначко политичарење које се у Србију почело уздизати. Треба истаћи да је годину дана пре појаве *Велике Србије*, 1887. настало Друштво „Велика Србија“, на челу са Драгутином Ј. Илијем, који је, између осталог, стајао на Вуковим етнолингвистичким позицијама, сматрајући да Аустрија отуђује Србе католике и мухамеданце. Како за време „Старог Барда“, тако и под редакцијом Владислава Каћанског, *Велика Србија* је нарочиту пажњу посветила угроженом српству у окупираној Босни и Херцеговини. Писано је између осталог како су Бошњаци (Срби) исламске вере постајали „Бошњаци римокатолици“ заслугом „апостолске“ управе и Врхбосанске надбискупје на челу са „арјијеврејином“ Јосипом Штадлером (82). Затваране су српске православне школе, а указивано је и да народ уместо да посећује своју православну цркву, почиње одлазити у католички манастир да тамо слуша свирање оргуља (87).

Велика Србија је помно пратила великохрватске аспирације у Далмацији, Војној Крајини и Славонији. Редакција је указивала на разлоге и историјат српско-хрватског неспоразума и у помирљивом тону тежила помирењу народа раздвојеног вером и азбуком. Истицана је ноторна историјска чињеница о хрватском преузимању српског, вуковског језика, те указивало на хрватске пројекте илиризма и југословенства, који се код ондашњих Срба нису примили, те истицана европска лингвистичка одредница нације, по којој је „језик највернији израз народности“. Аутор овде детаљно пише о илиризму и хрватским илирцима (Људевит Гај, Вјекослав Бабукић, Иван Мажуранић, Вукотиновић, Мате Топаловић, Антун Михановић, Димитрије Деметар, Иван Кукуљевић

Сакцински. Пошто овај „хрватски препород“ код Срба није ухватио корена (прихватили су га тек појединци као што су песник и генерал Петар Прерадовић, Огњесалв Утјешеновић Острожински, Петар Јовановић). Након неуспеха с илиризмом, Штросмајер, Рачки, Ватрослав Јагић... измислили су аустрохрватску верзију југословенства, коју је, нажалост, прихватила српска друштвена и политичка елита почетком 20. века, те је она постала основ националног и државног уједињења 1918. године. Хрватска идеја југословенства заступала је позицију по којој Срби могу бити само православни, и то је српска политика и култура прихватила. Потпуно неразумно су негирани Срби католици. Један од њих је и др Ловро Павловић, чији чланак „Срби католици“, преноси у целости *Велика Србија* фебруара 1890. године. Те 1890. године *Велика Србија*, између осталог, пише и о посвећењу Никодима Милаша за владику далматинског. Епископ Милаш је био један о духовних и политичких вођа Срба у Приморју, поред Саве Бјелановића најзначајнија личност приморских и далматинских Срба. *Велика Србија* му је честитала на епископској столици, али се Милашу замерало што је запоставио српско-католичку грану српског народа и што је верско стављао изнад националног, па из тог разлога своју чувену књигу није назвао српским именом („Српска Далмација“) уместо *Православна Далмација*.

Године 1891. прослављена је 100-годишњица дубровачке православне црквене општине и о томе је извештавала *Велика Србија*, када се у Дубровнику настанио први православни свештеник, пошто је православље до тада у Дубровнику било забрањено. Септембра 1891. *Велика Србија* пише о једној интересантној теми – о сједињењу Далмације са Хрватском и Славонијом и открива дуго скривану истину о српској идеји сједињења Срба и стварању Српске Троједнице, што су на лукав, језуитски начин присвојили створитељи римокатоличког хрватства у другој половини 19. века. (105) Као што је хрватство у Босну ушло преко језуита на челу са Штадлером, тако је и у Далмацију ушло преко католичких свећеника Миховила Павлиновића и Јураја Бјанкинија (уредник *Новог листа*). То су, између осталог, биле инструкције Јосипа Јураја Штросмајера. Јурај Бјанкини је већ тада (1891) тражио да се из школских књига избаци све оно што „ружи име народа и језика хрватског“ (109). Године 1893. Обележавана је годишњица Ивана Гундулића, и том приликом је настала расправа око „хрватства“ и српства Гундулића, који је у *Осману*, како истиче Лазар Томановић, славио и величао српску прошлост у

епохи Немањића, нигде не помињућу Хрватску ни Хрвате. Али, је зато славио српство, па и Александра Великог назива Србљанином (111). Даље лист пише о Србину католику Јосифу Панчићу, из Брибира, истакнутом биологу и првом председнику Српске краљевске академије наука, те објављује посрпдну песму Јована Сундечића, из Ливна, о бесмисленом и патолошком антисрпству Антуна Старчевића, који је и сам српског народносног корена (буњевачког – српско-католичког, мајка Милица православна Српкиња). Лист пише о великохрватству хрватског бана Ивана Мажуранића (1873-1880) и његовом затварању српских основних и средњих учитељских школа, те гушењу науке и просвете и затирању српства.

Велика Србија је писала и о Србима Карашованима (у данашњој Румунији) и о Лужичким Србима у Немачкој, њиховој историји и борби за очување језика и других идентитетских атрибута.

У беспарици, *Велика Србија* Владислава Каћанског је угашена 1893, а осим тога у Србији се свесрпска идеја у масама недовољно прихватала.

Тек 1903. Драгутин Илијћ, син песника Јована Илијћа, обнавља рад *Велике Србије* остајући, као и његови претходници, на ванстраначким позицијама. Он се, за разлику од Каћанских више окреће питањима унутрашње политике, демократизације, парламентаризма, корупције итд. У Илијћевом Програму као циљ којем Краљевина Србија треба да тежи одређено је „двоструко ослобођење“, то јест политичко ослобођење Срба на Балканском полуострву и економско ослобођење „наше уже Отаџбине“ од Аустро-Угарске, јер само „економски слободна Србија може поуздано радити на политичком ослобођењу својих сународника“. (136) Уредништво листа на челу са Илијћем избегавало је да коментарише вести о Србима из аустријске Далмације и мађарске Хрватске и Славоније. Национални проблем православних и католичких Срба пред агресивним наступом хрватства није уопште коментарисан нити анализиран у политичким и научним чланцима.

Аутор даље, кроз чланке *Велике Србије*, расправља тему српских организација и идеју Велике Србије уочи Великог рата. То је организација „Уједињење или смрт“ (или „Црна рука“), коју је маја 1911, основала група официра учесника у мајском преврату, на чијем је челу био пуковник Драгутин Димитријевић Апис. Орган ове организације био је *Пијемонт*. *Пијемонт* је имао Пословник и Устав. Устав је био тајни документ, и у њему су

као српске покрајине које треба ујединити истицане: БиХ, Црна Гора, Стара Србија, Македонија, Хрватска, Славонија, Војводина и Приморје. У Уставу се Србији намењује улога Пијемонта у борби за уједињење Јужних Словена. Принцип Пијемонта био је: „опозиција и влади и опозицији“ (139). Главни уредник *Пијемонта* био је Љубомир Јовановић – Чупа. Уредништво је „званично сматрало да су Срби и Хрвати један народ, а да су Словенци и Бугари њихова најближа браћа“ (141).

Ратна издања *Велике Србије* пратила су дешавања на фронтима и политика редакције била је углавном режимски оријентисана. Новембра 1916. Лист је писао о Аустријским злочинствима - Велеиздајничком процесу у Сарајеву, када је Беч одлучио да затре српску интелигенцију у Босни и Херцеговини, утамничењем 156 српских првака, од којих су водећи осуђени на казне стрељања. Иначе, службени орган Краљевине Србије у време Великог рата биле су *Српске новине*, које су у југословенској држави наставиле излазити под називом *Службене новине* до јесени 1944. године.

У Солунском процесу Велика Србија је подржала службену верзију, по којој је на регента Александра Раде Малобабић извршио атентат по наређењу пуковника Драгутина Димитријевића Аписа.

Новембра 1917, *Велика Србија* је писала о жалосном стању српства у Црној Гори, о томе да су због српства гоњени и „стари легендарни јунаци“, војводе Марко Миљанов, Пеко Павловић и Стојан Ковачевић. Отворено се истиче да је црногорски Двор „удешеном капитулацијом“ предао Црну Гору непријатељу (197).

Крајем 1918, нестаје *Велика Србија*. За њену обнову у новој југословенској држави најзаслужнији је адвокат Радивоје Новаковић. Наиме, 26. децембра 1920. основана је Српска странка на челу са председником Главног одбора адвокатом Радивојем Новаковићем, који ће маја 1921, обновити лист *Велику Србију* као орган новоформиране странке.

Аутор у овом делу најпре даје општу слику новонастале државе, приказује како је она примљена код хрватских политичких групација и ширих народних слојева, а како код политичких првака босанских муслимана. Жутић истиче да је већ од почетка југословенске државе муслиманска ЈМО почела да се дели на српско и хрватско крило. Србима је тежио др Хамдија Карамехмедовић, који, нападан од др Мехмеда Спахе, који је био наклоњен хрватској сепаратистичкој политици, истиче „да он од својег српског национализма није никада правило тајне“ и да

се, као дисциплиновани члан ЈМО (чији се програм залаже за народно јединство), повинује страначком програму... Осим Карамехмедовића српски оријентисани били су Маглајлић и Виловић, а касније ће им се приближити и ливањски Србин исламске вере Мустафа Мулалић који ће тридесетих година у Народној скупштини водити жестоке расправе о српству муслимана са Мехмедом Спахом али и са социологом Мирком Косићем, који на опште изненађење одбацивао српство босанских и санџачких муслимана (177). Аутор даље подсећа на политику Коминтерне и КПЈ о националном и државном питању новонастале државе. Илустративни су у том смислу Пленум ЦК КПЈ, од 25. новембра 1924, када је одлучено да се отворено иступи против јединства Југославије, и да се подрже покрети „угњетених нација“ у циљу стварања независних држава, Хрватске, Словеније, Македоније и Црне Горе, као и ослобођења Албанаца. На четвртном конгресу КПЈ, одржаном у Дрездену 1928, отишло се даље у разбијању тек настале државе, те се поред поменутих, помиње и независна и уједињена Албанија, као и право на отцепљење Мађара у Банату, Бачкој и Барањи (181-182).

У Прогласу и програму Српске странке из априла 1921, наводи се шта је све Србија унела у заједничку државу и какво је тренутно стање, нарочито по питању политике Стјепана Радића, његовог конвертитства и хрватског републиканства и сепаратизма. На једном месту стоји и ова реченица: „Српски народ има најбољу војску на свету, а најгору дипломатију. Што прва задоби битке на бојном пољу, то друга изгуби за зеленим столом... (192)“ Српска странка, на челу са Новаковићем, инсистира да се данашња Краљевина назове Велика Србија и наводи разлоге за ову измену, а они се налазе пре свега у српској војничкој и политичкој и заслуги за формирање југословенске државе. Новаковић наводи српске жртве од 1.300.000 душа од 4 милиона њених становника, и истиче да је само Србија била држава, док други то нису били уочи Великог рата...Новаковић истиче и један строго стручни – правни аспект и он се тиче неуставности изјаве владе Стојана Протића о присаједињењу аустроугарских посланика, јер је она уставног карактера, па се могла дати једино уз пристанак Велике народне скупштине... Новаковић пише да Српска странка обухвата „све честите Србе, без разлике вере, који љубе Српску нацију, који се клањају величанству слободоносне и мученичке Србије, који више воле истину и правду него саме себе“.(197-198) Разочарани политичким одлукама српских политичара, „Великосрби“ истичу да је држава СХС нови „аустријски тријализам“.

Већ половином 1921, долази до фракција и деоба у Српској странци. Нови Централни одбор Српске странке распушта руководство странке на челу са Радивојем Новаковићем, а у први план долази др Милутин Нешић, а затим Гавра Давидовић. Лист и Српска странка ће се даље делити а њихови вође сукобљавати и мирити, у једном периоду паралелно ће деловати две странке и два листа - *Велике Србије*. Поред поменутих Новаковића и Давидовића који ће се „измирити“, на челу Српске странке и уредници *Велике Србије* биће Божидар Савић и Александар Станојевић, који ће на изборима 1923, прећи парламентарни праг и у једном скупштинском мандату бити једини посланик Српске странке. Оно што је заједничко свим уредницима *Велике Србије* и председницима Српске странке било је то да они нису били политичари партијског, страначког, поготово ускостраначког типа са типичним партијским партикуларним интересима, него личности које су позивали на превазилажење страначких разлика и размирица, стављајући српство изнад сваке странке. Користили су готово исте аргументе у приказивању међународних односа и унутрашњих политичких проблема. Тако Новаковић у чланку „Срби“ подсећа на изјаву радикала Јаше Томића када је 1918. тражио чист рачун са Хрватима, рекавши: „Ако можемо заједно хајде да се лепо споразумемо, па да живимо у слози и љубави, ако пак не можемо боље да се одмах разиђемо, него касније када би то пуно теже било“ (224-225). На спољном плану поред некад пријатељске царске Русије Новаковић је највише поверења имао у Француску.

Радикали су спречавали митинге и јавно деловање Новаковиће Српске странке, а протежирали су фракционашку, самозвану Српску странку браће Савић (Боже и Свете- у политички ненаклоњеним круговима звали су их Божа Луцпра и Света Ротација), „као филијалу Радикалне странке“ (231).

Велика Србија Гавре Давидовића није имала „длаке на перу“, јер је критиковала негативне појаве у држави и друштву, нарочито оне корупционашке и политичке из времена српског избеглиштва у Грчкој. Пада у очи Давидовићево помињање Бењамина Калаја, аустроугарског гувернера Босне и Херцеговине од 1882. до 1903. године и његове књиге „Историја Срба“ којом је Калај посведочио да у БиХ живи искључиво српски народ, који је турском инвазијом подељен на три вере. Међутим после аустроугарске окупације БиХ 1878, Калај је наредио да се та његова историја конфискује и од народа покупи. Како истиче Велимир Никаши-

новић, до окупације БиХ, „у тим чисто српским покрајинама није било ни једног Хрвата, нити је тамо ко знао да они уопште постоје на свету“ (238). На другом месту у Давидовићевом листу пише следеће: „...Тај `аустријски и језуитски дух` усађен у хрватски пук, производи лажну надмоћ `над овејаним и чистим Србима` и кочи њихов напредак, нарочито преко Стипице Радића, `демона српске нације који је давно требао да напипа вешала због циничног смеха према жртвама Србиновим“ (245). Затим долази до Давидовићевог повратка у крило Новаковићеве „праве“ Српске странке. Појављује се фракција Боже Савића, коју Новаковић није признавао сматрајући је самозваном странком браће Савић, филијалом Радикалне странке. Новаковић је указивао на „партијску распојасаност“, појаву која доводи у опасност сам државни опстанак преко партијске ускогрудости (255)..

Занимљива је епизода са Савићем и његовим љубавним јадима у Бечу који су умало трагично завршили. Иначе, Божа је био прилично образован човек. Како истиче Крста Цицварић, књижевник и директор *Београдског дневника*, Божа је писао за *Мали журнал*, више од 250 чланака о „кобној политици“ Николе Пашића, ваљда највише због корупционашких афера Пашићевог сина Рада, „једног од највећих пацова у овој веселој Југославији“. (252) Савић је више година студирао медицину у Немачкој и Швајцарској, не зна се да ли је завршио, и био је веома ангажовани новинар.

Александар Станојевић, добровољац и ратни инвалид, по занимању зубни техничар, био је члан Главног одбора Савићеве Српске странке, а на мартовским изборима 1923. изабран је у парламент. Након тога преузима и странку и њен орган *Велику Србију*. Српска странка је још два пута учествовала на изборима за Народну скупштину, 1925. и 1927, оба пута неуспешно. Блиска нам је теза да је ова фракција била под „заштитом“ и контролом радикала, који нису дозволили да се одржи и развије јединствена Српска странка. Иначе, радикали су ометали митинге и Станојевићеве странке и, како истиче Крста Цицварић, „на Српску странку гледају као на непријатеља и они би хтели у потпуности да је онемогуће у раду. Они мисле да имају монопол српства, и они стога не допуштају да Божа Савић може конкурисати г. Николи Пашићу“ (267). Критиковали су „шуровање“ вође демократа Љубе Давидовића са хрватским „блокашима“. Станојевић је истицао да су Српску странку основали Радивоје Новаковић и он, Аца Станојевић, инвалид и добровољац. Стенографске бе-

лешке његових скупштинских говора најбоље илуструју каква је била политичка ситуација у новоствореној држави. Станојевић доследно заступао и бранио српску позицију, допринос Срба стварању државе која је за њега српска држава, Србија је сама себи проширила границе, темељ ове државе постављен је на Кајмакчалану - истицао је Станојевић и сматрао да је зато природно да се она зове Велика Србија. Нарочито се критички односио према бившим аустријским официрима Словенцима и Хрватима, који су у војсци Краљевине СХС прихваћени и промовисани у више чинове, тражећи да изађу из војске, осим поштених, часних изузетака. Из посланичких клупа често су му током говора добацивали римокатолички свештеник из Суботице Блашко Рајић, као и вођа СЛС патер Корошец, који је тражио да се Станојевићу забрани да говори.

Интересантан је један наступ Самосталног демократе Први-слава Гризогона (из Метковића), који се пита како стишати страсти које су заостале иза ратова и верских и етничких сукоба, а посланике упозорава да погледају „лични састав владе“ па ће им све бити јасно. Гризогоно напомиње да је фактички министар за Јужну Србију Ферад бег Драга, у БиХ влада Адемага Мешић, вођа шуцкора и добровољаца из 1914. Гризогоно подсећа да у владиној декларацији нема националне одредбе „да ли смо један народ или три“, па наставља да је то „први пут после пет година да једна влада не сме да призна, не сме да спомене да ли смо ми Срби, Хрвати и Словенци један народ или три“. О фаворизовању сепаратистичких организација нема ни речи у Декларацији, јер се не говори о качацима, о везама са комунистима и Москвом које спроводи Радић, а не штити се ни либерално соколство пред клерикалним Орловима“ (279).

Јануара 1924, Станојевићевој Српској странци прикључила се Српска национална организација Ђорђа Чокорила из Босне, које су, као што смо навели, учествовале на изборима 1925. и 1927, али нису успеле ући у парламент. У Божићном броју 1924. године *Велика Србија* је између осталог писала: „...Српски народе одбаци највеће зло – Партије, буди Србин члан Српске странке. Организуј се народе у Српску странку...“ (282, фуснота)

„Послије нестанка Српске странке – истиче Жутић – српско име у парламентарном политичком животу није се појављивало све до оснивања Српске радикалне странке Милана Стојадиновића 1939. године. У комунистичкој (социјалистичкој) једнопартијској Југославији парламентарног живота није било све до

деведесете године XX вијека када се обнавља вишестраначки политички живот у новим самопроглашени државама. Срби спорадично организују политичке странке са придјевом српски, преко Драшковићевог Српског покрета обнове и „великосрпске“ Српске радикалне странке, на челу са проф. др Војиславом Шешељем, који 1991. покреће лист *Велика Србија*.

* Овај рад је примљен 19. 11. 2016. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 25. 11. 2016. године.